

Калиновський Юрій Юрійович,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
Україна, м. Харків
e-mail: kalina_yu@mail.ru
ORCID 0000-0002-0081-8107

doi: 10.21564/2414–990x.133.68916
УДК 1:316.3+340.12

ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Проаналізовано цивілізаційні та історичні чинники генези суспільної правосвідомості в Україні. Зазначено, що у розвитку будь-якої цивілізації мають місце дві компоненти: хроно-вертикальна та хроно-горизонтальна. Правосвідомість українського суспільства поєднує в собі цінності східної та західної культурно-цивілізаційних систем з превалюванням останньої. Визначено особливості правосвідомості українського народу у історичній ретроспективі. У цьому контексті проаналізовано напрямки розвитку та виокремлено характерні риси як інституційної, так і неінституційної правосвідомості на теренах України.

Ключові слова: правосвідомість; суспільна правосвідомість; цивілізаційний тип; культура; інституційна правосвідомість; неінституційна правосвідомість.

*Калиновский Ю. Ю., доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.
e-mail: kalina_yu@mail.ru ; ORCID 0000-0002-0081-8107*

Цивилизационно-исторические истоки правосознания украинского народа

Проанализированы цивилизационные и исторические факторы генезиса общественного правосознания в Украине. Отмечено, что в развитии любой цивилизации имеют место два компонента: хроно-вертикальный и хроно-горизонтальный. Правосознание украинского общества объединяет в себе ценности восточной и западной культурно-цивилизационных систем с превалированием последней. Определены особенности правосознания украинского народа в исторической ретроспективе. В этом контексте проанализированы направления развития и выделены характерные черты институционального и неинституционального правосознания на территории Украины.

Ключевые слова: правосознание; общественное правосознание; цивилизационный тип; культура; институциональное правосознание; неинституциональное правосознание.

Постановка проблеми. Генеза суспільної правосвідомості здійснюється під впливом низки чинників, серед яких визначальними є цивілізаційні та історичні. Правосвідомість українського суспільства на сучасному етапі визначається багато в чому саме тими традиціями, що були закладені віковими процесами боротьби нашого народу за свою державність, культуру (особливо мову), релігію.

Метою цієї публікації є визначення історичних та цивілізаційних передумов розвитку суспільної правосвідомості на теренах України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку фахівців, на суспільну правосвідомість здійснюють вплив ціннісно-культурні (цивілізаційні) коди, які формувалися сторіччями і становлять стрижень будь-якої цивілізації. Науковці констатують, що у розвитку кожної цивілізації діють дві історичні компоненти:

1. Вертикальна (хроно-вертикальна) – спадкоємність свого попереднього досвіду і його збагачення, перетворення – кармічна гілка життєвих циклів однієї й тієї ж сутності або як піднесення, або як зниження якості.

2. Горизонтальна (хроно-горизонтальна) – запозичення і відторгнення чужого досвіду, взаємодія з іншими (іноді конфронтація і суперництво) [1, с. 115].

Необхідно зазначити, що генеза цивілізацій і культур, а відтак суспільної свідомості (правосвідомості зокрема), має циклічний характер і передбачає стадії становлення, розквіту та занепаду. Свого часу ідею стадіальності розвитку етносів, націй, культур та цивілізацій активно обстоював відомий російський дослідник Л. Гумільов, акцентуючи увагу на географічно-біологічних чинниках цих процесів [2-3]. Тобто цивілізаційна «активність» має свої цикли, які впливають на визначення обсягу природних та позитивних прав, що формулює й висуває та чи інша спільнота людей (цивілізаційний конгломерат, нація, етнос), демонструючи свою правосвідомість не тільки у побудові системи відносин у власній державі, а й пред'являючи певні вимоги до розширення «життєвого простору» у регіональному й глобальному вимірах.

Україна як порубіжна держава протягом усієї історії зазнавала постійного впливу західної та східної культур, тому правосвідомість українців поєднувала і поєднує у собі риси обох культурно-історичних традицій. Це знаходить свій відбиток у тих цінностях і константах правосвідомості, які є визначальними для пересічного українського громадянина. Перш за все, це прагнення до свободи у різних її вимірах (від національної до особистої). По-друге, важливим залишається розуміння права як втілення соціальної справедливості та простору індивідуальної свободи.

З точки зору цивілізаційного виміру правосвідомість українського суспільства більше тяжіє до «західного», але можна зафіксувати окремі риси й «східного» типу. Цю тезу підтверджує той факт, що в українському суспільстві велику роль відіграють певні традиції розв'язання конфліктних ситуацій, що не базуються на праві. Таку систему відносин слід класифікувати як неопатримоніальну, коли переважають патрон-клієнтальні стосунки. Захища-

ючи порушені права, громадянин часто звертається не до суду, а до свого «патрона», який забезпечує йому певний рівень захисту, але натомість вимагає підкорення. Це означає, що в українському суспільстві існує дві «правові реальності»: одна з них ґрунтується на романо-германській традиції, інша – на візантійській. Згідно з першою традицією, суперечності розв'язуються публічно, відкрито, під час судового процесу, за другою – шляхом таємних переговорів, узгоджень, інтриг. У правосвідомості українського загалу поєднуються два типи осмислення навколишньої дійсності, які умовно можна класифікувати як правовий і традиційний [4, с. 125].

Необхідно зазначити, що наявність синтетичних культурно-цивілізаційних кодів буття української нації обумовили певні особливості правового світогляду, сприйняття права та правових цінностей нашими співвітчизниками. Так, в українській філософсько-правовій традиції більше уваги приділяється серцю, ніж розуму. Скажімо, кордоцентричні погляди Г. Сковороди та П. Юркевича є яскравим тому свідченням. У роботах П. Юркевича представлена така категорія, як «глибина серця» – це первісна основа людської душі, що дає змогу людині відрізнити справедливе від несправедливого, хороше – від поганого. П. Юркевич зазначав, що при зіткненні протилежних бажань та інтересів людина повинна звертатися до моральних вимог справедливості, які вкажуть їй, де і коли її бажання незаконні, де і коли вони суперечать благу її ближнього і благу загальному. Морально зріла людина, на думку П. Юркевича, керується не тільки досягненнями розуму, а й кориться заповіді любові, що вимагає жертвувати своїми особистими вигодами для блага інших, для блага загального [5, с. 351-352].

Аналізуючи цивілізаційно-історичні витоки правосвідомості українського народу, можна стверджувати, що напрямок її розвитку був визначений прийняттям православ'я елітою Київської Русі.

Після розпаду Київської Русі особливого значення набуває боротьба українців за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Правосвідомість українців того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але зустрівши опір з боку окремих (особливо українських) земель, був змушений залишити їм обмежену державність. У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрібний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський статут», який містив у собі, як стверджують дослідники Р. Лашенко та А. Яковлев, переважно «українське право» [6, с. 115].

У подальшому інституційна правосвідомість на теренах України розвивалась під впливом польсько-литовського права, що поєднувало українську правову традицію з європейською. Однак не всі правові акти, що приймалися, відповідали інтересам українського народу і не були прийняті його

правосвідомістю як справедливій, оскільки вони утверджували домінування Корони Польської на українських землях.

Вочевидь, українці в цей період віддавали перевагу звичаєвому праву як такому, що відповідало реальним потребам населення. Тобто більш розвиненою була саме неінституційна форма правосвідомості. Такий стан справ обумовлювався ще й тим, що правнича література, на думку української дослідниці Н. Яковенко, була доступна не всьому населенню. У середовищі, де фіксується обіг правничої літератури, можна умовно виділити три групи:

- 1) судді та члени суддівських колегій;
- 2) адвокати;
- 3) приватні особи [7, с. 86].

Отже, є досить підстав припустити, що чимало примірників правничої літератури могло зберігатись у бібліотеках осіб, які мали відношення до сфери судочинства. Водночас слід зазначити, що знання окремих юридичних формальностей (інституційна правосвідомість) було властиве не лише шляхетському, але й міщанському середовищу. Яскравим прикладом цього можуть бути дебати, що розгорілися у Володимирському міському суді у 1633 р. після присяги міщанина-єврея Герцика Іцковича в спорі з Миколою Киселем. Кисіль заперечив правоздатність присяги як виконаної з порушенням формальностей, посилаючись на «Статут Янушовського», а Іцкович у відповідь апелював до «Статуту Завадського». Згаданий тут інститут присяги – публічної процедури, де слово в слово виголошувався усталений у відповідному кодексі текст, – відіграв, як видається, величезну роль у призвичаєнні мешканців українських земель до «писаного права». Парадоксально, але попри те, що всяке присягання вважалося тягарем на совісті, «образою сумління», людині доводилось складати присягу в безлічі публічних ситуацій: судових, службових, посадових. Зокрема, посадову присягу належало було складати в умовах максимальної публічності – під час сеймиків чи судових сесій, і бажаючих «прислухати» [7, с. 103].

Підсумовуючи, можна констатувати, що правнича література і різноманітні юридичні процедури до певної міри утверджували обізнаність громадян з писаним правом і виховували серед населення повагу до закону в цілому, тобто формували суспільну правосвідомість. Проте дослідники цього періоду української історії фіксують обмеженість книжкової номенклатури, зведення її до кількох суто житкових праць, що задовольняли запити як аматорів, так і професіоналів.

У свою чергу Тереза Хинчевська-Геннель, досліджуючи форми національної свідомості української шляхти й козацтва кінця XVI – середини XVII ст., дійшла висновку, що цей історичний період слід трактувати хіба символічно, оскільки в його межах «неможливо точно окреслити жодних культурних зсувів, перемін у ментальності й свідомості людей». Конкретним доказом існування цілком реальної прірви між творцями-інтелектуалами й очікуваними «споживачами» їхньої культурної продукції можуть бути, серед іншого, спо-

стереження дослідників над українською сферою цього «споживання». Скажімо, результати аналізу маргіналій та фізичного стану книг Київського Пустино-Миколаївського монастиря свідчать, що впродовж двохсотлітнього існування його книгозбірні, яка у середині XVIII ст. нараховувала 840 томів, нею користувалося всього близько 16 осіб; більшість цих книг, схоже, не дочекалися свого читача взагалі, – і то не лише світські західноєвропейські та польські видання (що можна було би пояснити специфікою читацького кола), але й православна патристика [8, с. 7–12].

Наступною ознакою, яка характеризує розвиток як інституційної, так і неінституційної правосвідомості українців у різні історичні періоди, є ставлення до бездомних, що сприймалися як певна загроза усталеному соціально-правовому порядку. Як стверджує О. Гуревич, вороже ставлення до бездомних – це «нормальна» реакція середньовічного суспільства, орієнтованого на незмінний соціальний порядок. Там, де будь-яка мобільність підозріла, кожен мігрант є «чужим» уже тому, що він непричетний до звичного кола зв'язків у родині, корпорації, місці проживання. Такі люди опиняються в становищі, за термінологією соціологів, «позакастовому», викликаючи підозру як парії, покидьки [9, с. 33]. Людина без місця проживання, без соціального статусу не вписується в усталену композицію простору і часу конкретного соціального організму, тому суспільна свідомість (правосвідомість зокрема), яка є доволі консервативною, не сприймає таку особу в межах правового поля, відмовляє їй у наданні прав, у правовому захисті. Винятком були паломники, старці, народні співці – до яких в Україні ставились з особливою пошаною.

Важливою характеристикою та константою суспільної правосвідомості є ставлення до інституту власності, розуміння механізмів її набуття та наслідування. Аналіз різноманітних джерел дозволяє стверджувати, що у правовій свідомості українських селян у XVIII – XIX ст. існували певні уявлення про власність: вони чітко усвідомлювали відмінність між «моїм» і «чужим». Недаремно в слов'янських мовах існує спеціальний займенник, що позначає власницьку належність – «свій». Селянська логіка до геніальності проста й лаконічна. Усе в світі, з погляду народної правосвідомості, за належністю є: «своє», «чуже» і «спільне». Це три кити, на яких стоїть уся звичаєво-правова система уявлень про власність. І тут треба внести деякі пояснення. Чому ми не вживаємо займенник «моє»? Бо він означає індивідуальну власність, а в народному середовищі була провідною сімейна власність [10, с. 47].

У народному юридичному термінологічному словнику XVII–XVIII ст. є дієслово «своїти», що приблизно означає «заявляти про певну землю як свою, вважати певну землю своєю». Цей термін можна знайти в документах щодо територій, освоєних займанщиною. Сімейне майно для селянина було саме «своїм» (у значенні сімейної власності), а не «моїм» (тобто власністю домогосподаря) і не «нашим», бо «наше» може бути як сімейне, так і громадське, це може бути спільна власність селян і пана тощо. Однак найчастіше спільність майна позначав прикметник «спільний» у різних його

варіантах (спольний, вольний, общий тощо). Розрізнялося «чуже» і «не своє». «Не своє» у розумінні селянина дуже конкретне: воно може бути синове, доччине; «чуже» – це сусідове, панське, а також невідомо чие. Виходячи з цього, для селянина важила лише та власність, до якої він був причетний, це – «своє» і «спільне» майно. Щодо землі, то тут існував саме цей принцип. За народною правосвідомістю, земля була своя, чужа і спільна, незалежно від того, чи на неї існувало право власності, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни вважали надільну землю своєю. Те, що казенні селяни вважали землею, надану їм у наділ, спадковою («наследственной»), було для народної правосвідомості XIX ст. нормою. Як свідчить величезний фактичний матеріал судових справ, своєю могла вважатися та земля, яка формально не була власністю (наприклад, землеволодіння чиншовиків, казенних селян на старозаїмочних землях тощо). Поки не доходило до екстремальних ситуацій, селянина цікавив не формальний, а тільки фактичний стан справ: селянська правосвідомість була не «теоретичною», а «прикладною». У цьому виявлявся прецедентний характер звичаю. Наприклад, селянин містечка Трипілья Трипільської волості Київського повіту Іван Овчаренко писав у своїй скарзі про те, що с «давних времен» за його батьком, «бывшим казенным крестьянином» числилося 1 дес. садибної і 8 дес. польової, орної та сінокосної землі. Однак під час люстраційної перевірки в 1872 р. у нього відібрано частину землі і передано іншим людям, зокрема Тимофію Овчаренку, «который с предков не имел земли и никогда таковою не занимался». Позивач, пишучи, що за селянином «числилася» земля, водночас називає цю землю «наследственной». І такі «описки» характерні для безлічі справ. Серед юристів XIX ст. була розповсюджена така думка: коли застосувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни переважно сиділи на власній землі [10, с. 48].

Для розуміння правосвідомості українського селянства цікавим є той факт, що після реформи 1861 р. старозаїмочники на загальній підставі мали здійснити викупні платежі за землі, якими вони користувалися, однак «за свої землі» вони навідріз відмовилися платити. Саме в цей період починається процес активізації народної правосвідомості: осмислення своєї звичаєво-правової спадщини, пов'язаної з новими буржуазними реаліями та новою юридичною термінологією, зокрема з поняттям «приватної власності на землю». Народна правосвідомість українських селян XIX ст. включала момент обов'язковості санкціонування державою їхніх споконвічних звичаїв. З римських часів існує право першої заїмки. Майже завжди воно передбачало в тій чи іншій мірі санкцію держави. Не була винятком і українська правова традиція. Так, поселення козаків по Дніпру до порогів було санкціоноване королем Польщі Сигізмундом I, права, вольності і привілеї підтвердив козакам і Стефан Баторій. Оскільки право і державний контроль у давні часи ще не були настільки досконалыми, щоб проконтролювати всі випадки заселення нічийних земель, то значною мірою народна колонізація проходила стихійно, лише час від часу посилаючись на загальні твердження

влади чи абстрактний дозвіл можновладця. Так само й щодо інших «вольностей», зокрема позбавлення сплати податків від різного роду діяльності. Можна знайти аналогії і в привілеях, що їх надавали польські правителі окремим містам чи містечкам за німецьким (магдебурзьким) правом.

За цими фактами можна простежити цікавий взаємозв'язок офіційного кодифікованого права і народної правосвідомості. На час заселення Слобожанщини Положення про займанщину (вільну заїмку) хоч і асоціювалося у народній правосвідомості з давнім звичаєм, однак водночас фігурувало в офіційному законодавстві. Незважаючи на те, що в Литовському Статуті йдеться про шляхту, це стосується і козацького стану, оскільки Баторій урівняв його в правах.

Таким чином, можна стверджувати, що в різні історичні періоди розвитку українства інститут власності був підґрунтям для захисту соціально-економічних інтересів та прав людини, формування громадянської правосвідомості на теренах України.

Висновки. Цивілізаційно-історичний розвиток українського народу характеризується стадіальністю, суперечливістю та культурними особливостями. У свою чергу, суспільна правосвідомість в Україні спирається на аксіологічну основу у вигляді наступних базових констант: патріотизм; справедливість; почуття національної гідності; відповідальність за долю Батьківщини; усвідомлення важливості реалізації індивідуальних прав та свобод у національному середовищі; повага до прав та свобод інших народів; визнання самоцінності української культури та мови.

Список літератури:

1. Современная российская цивилизация. Личность. Общество. Федерация / рук. авт. кол. Б. И. Коваль. – Москва : СОВЕРО-ПРИНТ, 2000. – 235 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев ; под ред. В. С. Жепулина. – 3-е изд. – Ленинград : Гидрометеиздат. – 1989. – 528 с.
3. Гумилев Л. Н. От Руси к России : очерки этнической истории / Л. Н. Гумилев. – Москва : Экопрос ; Прогресс, 1992. – 335 с.
4. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Харків : Майдан, 2012. – 346 с.
5. Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – Москва : Правда, 1990. – 670 с.
6. Потульницький В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. – Київ : Либідь, 1993. – 206 с.
7. Яковенко Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Наталя Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с.
8. Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору / Т. Хинчевська-Геннель // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті : матеріали Других «Берестейських читань», Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лют. 1995 р. – Львів, 1996. – С. 87–130.
9. Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А. Я. Гуревич. – Москва : Искусство, 1981. – 359 с.
10. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / М. В. Гримич. – Київ : Арістей, 2006. – 560 с.

References:

1. Koval, B. (Eds.). (2000). *Sovremennaya rossyyskaya tsyvylyzatsyya. Lychnost'. Obshchestvo. Federatsyya* [Modern Russian civilization. Personality. Society. Federation]. Moscow: SOVERO-PRYNT [in Russian].
2. Humylev, L.N. (1989). *Etnohenez y byosfera Zemly* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. V.S. Zhepulyna. (Eds.). Leningrad: Hydrometeoyzdat [in Russian].
3. Humylev, L.N. (1992). *Ot Rusy k Rossyy: ocherky etnycheskoy ystoryy* [From Russ to Russia: sketches of ethnic history]. Moscow: Ekopros ; Prohress [in Russian].
4. Kalynovs'kyy, Yu.Yu. (2012). *Paradyhmal'ni vymiry pravosvidomosti ukrayins'koho suspil'stva* [Paradigmatic dimensions of sense of justice of the Ukrainian society]. Kharkiv: Maydan [in Ukrainian].
5. Yurkevych, P.D. (1992). *Fylosofskye proyzvedenyaya* [Philosophical works]. Moscow: Pravda [in Russian].
6. Potul'nyts'kyy, V.A. (1993). *Teoriya ukrayins'koyi politolohiyi* [Ukrainian Theory of Political Science]. Kiev: Lybid' [in Ukrainian].
7. Yakovenko, N. (2012). *Paralel'nyy svit : doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini XVI–XVII st.* [Parallel world: research on the history of concepts and ideas in Ukraine XVI–XVII cent.]. Kiev: Krytyka [in Ukrainian].
8. Khynechevs'ka-Hennel,' T. (1995). *Beresteys'ka uniya v XVII stolitti z pol's'koyi tochky zoru* [Union of Brest in the XVII century from the Polish point of view]. *Derzhava, suspil'stvo i tserkva v Ukrayini u XVII stolitti: materialy Druhykh «Beresteys'kykh chytan'», L'viv, Dnipropetrovs'k, Kiev, 1-6 lyut.* (pp. 87–130). L'viv [in Ukrainian].
9. Hurevych, A.Ya. (1981). *Problemy srednevekovoy narodnoy kul'tury* [Medieval folk culture problems]. Moscow: Yskusstvo [in Russian].
10. Hrymych, M.V. *Zvychayeve tsyvil'ne pravo ukrayintsiv XIX – pochatku XX stolittya* [Traditional Ukrainian civil law XIX – early XX cent.]. Kiev: Aristey [in Ukrainian].

Kalinowski Yu. Yu., Ph.D., professor, professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudry National Law University, Ukraine, Kharkiv.

e-mail : kalina_yy@mail.ru ; ORCID 0000-0002-0081-8107

Civilizational and historical origins of the Ukrainian people's awareness

Analyzed civilizational and historical factors of public awareness genesis in Ukraine. It is noted that the development of any civilization has two components chrono-vertical and chrono-horizontal. It is alleged that the Ukrainian people's awareness combines the values of eastern and western cultural and civilizational systems, privileging the second one. Determined features of the Ukrainian people's legal consciousness in historical retrospective. In this context was analyzed directions of development and was singled features as institutional and non-institutional sense of justice in Ukraine.

Emphasized that civilizational and historical development of the Ukrainian people is characterized with stages, inconsistency and cultural features. In its turn, sense of justice in Ukraine based on axiological basis using the following basic constants: patriotism; justice; sense of national dignity; responsibility for the fate of the motherland; awareness of the importance of implementation of individual rights and freedoms in the domestic environment; respect for the rights and freedoms of other nations; recognition of the intrinsic value of Ukrainian culture and language.

Keywords: sense of justice; public sense of justice; civilizational type; culture; institution of justice; non-institutional sense of justice.

Надійшла до редколегії 16.05.2016 р.